

ладу української мови, органічно поєднаною із стрункою віршовою формою, якою так майстерно володів Кобзар, здатна викликати в читачів завжди свіжі почуття.

«Садок вишневий коло хати...» – твір, що належить до мовно-естетичних знаків української культури, які з часом не лише не втрачають свого емоційного впливу на читачів, а й здатні набувати нових культурно-пізнавальних конотацій як у контексті мовомислення Тараса Шевченка, так і в контексті зв'язку мови геніального поета з українською літературною мовою, з українською ідентичністю.

Любов Мацько

СТИЛІСТИЧНА СТРУКТУРА КОМЕДІЇ «СОН» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

*Шевченко не поет, а голос душі українського народу,
його крик, сльоза і глибоке зітхання, стогін
і разом з тим поклик гніву цього народу.
Броніслав Нушіч, сербський письменник*

*До вас слово моє, о братія моя
українська возлюблена.
Тарас Шевченко*

Тарас Григорович Шевченко відкрив добу нового українського письменства, зберігаючи генетичний зв'язок з попередніми епохами саме тим, що надійно ґрунтував свою творчість на міцній основі живого розмовно-побутового на-

родного повсякдення, української пісенності і загалом фольклору як компонента та ознаки національного тексту, використовуючи традиційну античну і християнську символіку й міфологію, поетику українського бароко в його різновидах: високому, урочистому і низькому, бурлескному.

Таке діалектичне поєднання взаємопов'язаних і взаємодоповнювальних чинників зробило поетичну творчість Шевченка традиційно-фундаментальною і злободенно-сучасною на віки.

Непримиренний антикріпосницький пафос, гротескові картини пансько-чиновницького життя, гнівне оскарження неволі і заклики до революційного перетворення суспільства не заступили у творчості Шевченка живої душі, картин природи, віри у християнські цінності, у духовну еволюцію людини. Всепроникний антропоцентризм є основною ознакою філософсько-етичних і естетичних поглядів Шевченка.

Твір «Сон» належить до поетичної збірки «Три літа». У першодруці і у списку Пантелеймона Куліша датується: «Місяць червень, р[оку] б[ожого] 1844, у Петербурзі». Саме зі списку Куліша і надрукував його вперше К. Г. Климкович у 1865 р. у Львові окремим виданням, потім у кількох зарубіжних виданнях «Кобзаря». В Росії повністю «Сон» був надрукований у виданні: Шевченко Т. Кобзарь / Т. Шевченко. – СПб. : Книгопечатня Шмидта, 1907. Весь цей період «Сон» жив у рукописній збірці «Три літа» і списках. М. Костомаров у спогадах про своє знайомство з Шевченком і в автобіографії зазначав: «Он

прочёл мне некоторые из неизданных своих произведений, от которых я был в совершенном восторге. Особенно сильное впечатление произвёл на меня «Сон», неизданная антицензурная поэма Шевченко. Я читал и перечитывал её всю ночь и был в полном упоении» (Шевченко Т. Зібрання творів у шести томах. Поезія 1837–1847 / Т. Шевченко. – Т.1. – Київ, 2003. – С. 700). При арешті кирило-мефодіївців «Сон» у списках відібрано у М. Костомарова і В. Білозерського як «стихотворение возмутительного содержания». Шевченко одержав десять років російської самодержавної солдатчини: «Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать», а «Сон» продовжував рукописне життя в імперії.

Уважне прочитання тексту «Сон» викликає принаймні два запитання. Чому авторський підзаголовок каже, що це комедія, тоді як жанровий спектр твору інший і значно ширший? Це сатирична поема з елементами гротеску, ліризму, трагедійності, мотивами самотності, безнадії, складною проблематикою історіофілософського, націоналістичного, політичного характеру. Чому твір має назву «Сон», коли його змістом є тогочасна реальна жахлива дійсність російського імперського суспільства? Можна вважати, що жанр твору як комедію визначено асоціативно – за зразком жанру «Божественної комедії» Аліг'єрі Данте, перша частина якої «Пекло» вийшла в російському перекладі у 1842 р. і очевидно, що Шевченко добре знав її, бо в листі до О. Бодяньського (15 листопада 1852 р.) вільно переказував рядки з п'ятої пісні «Пекла». Про Данте Шевченко писав у листах

до А. І. Толстої (9 січня 1857), до М. М. Лазаревського (12 березня 1858). Лікар Щепкіних Д. Мін, що був і перекладачем Данте, в певний час лікував Шевченка, і вони вели розмови про творчість Данте.

Назва твору «Сон» семантично є багатозначною і стилістично конотативною, тому вона багатоаспектна, відкрита для витлумачення у різних ракурсах. Сон – це: 1) Фізіологічний стан спокою організму людини і тварини, що настає періодично і супроводиться повною або частковою приглушеністю свідомості й ослабленням ряду фізіологічних процесів. // Те саме, що спання. // Те саме, що сплячка 2). // *спец.* Стан рослини, за якого відбувається зміна в положенні листя або пелюсток квітки під впливом зміни освітлення і температури. // Зимове завмирання рослин. 3) Те, що сниться; сновидіння. // *перен.* Те, про що мріє людина; мрія. // *перен.* Те, що сприймається як нереальне, примарне, оманливе; *прот.* Дійсність» (Великий тлумачний словник сучасної української мови / автор, кер. проекту, гол. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь : Перун, 2002. – С. 1161). Тому й художній твір під назвою «Сон» можна сприймати по-різному:

- як якась життєва історія про чудний, незрозумілий, непевний сон;
- як стилістична форма романтичного стилю, стилістичний прийом нереального бачення, уявної картини суспільного буття;
- як запобіжний засіб для (проти) цензури: це несерйозно, жарт, таке собі чудування;
- як магічний знак, містичне видіння, як елемент екстрасенсорики;

• як: «...одна із значеннєвих конотацій – натяк на духовний «сон» нації – отієї здеморалізованої, враженої історичною та національною амнезією «братії», яка, потерпаючи від імперії, покійно «...мовчить собі, Витріщивши очі! Як ягнята» (Ю. Барабаш). Недаремно ж Шевченко тричі використав лексему «Сон» як назви своїх творів.

Пізнати глибинний зміст поеми «Сон» допоможе епіграф з Євангелії від св. Іоана: «Духъ істини, его же мір не можетъ пріяти, яко не видитъ его, ниже знаетъ его» – «Духу істини, якого світ не може сприйняти, бо не бачить його і не знає». Автор підказує, що суспільство не приймає Духу істини, бо не бачить і не знає його, не бачить себе справжнього, істинного. У результаті формується інтенція автора (намір, задум) – показати суспільству його ж істинну суть у найгірших проявах, щоб воно отямилось і очищалося. І. Франко у статті «Темне царство» охарактеризував поему «Сон» як «велике оскарження «темного царства» за всі теперішні й минувші кривди України, оскарження, піднесене збільше, хоч не виключно партикулярного становища – українства» (Франко І. Зібрання творів у 50-и томах / І. Франко; Ред. кол.: Є. П. Кирилюк та ін. ; Акад. наук УРСР, Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 1980. – Т. 26. – С. 137).

Для лексико-стилістичного аналізу стилістичної системи твору «Сон» можна використати прийом диференціації художніх текстом. Перша текстема вступна «У всякого своя доля І свій шлях широкий...».

Перша текстема початком і розмірковуваннями нагадує суспільну картину змісту 10-ої піс-

ні «Саду божественних пісень» Григорія Сковороди «Всякому городу нрав і права». Як ремінісценція, відгомін мотивів і образів Сковороди зринають ці рядки, коли читаєш першу текстему поеми «Сон»: *У всякого своя доля, І свій шлях широкий. Той мурує, той руйнує, Той неситим оком За край світа зазирає, Чи нема країни, Щоб загарбать і з собою, Взять у домовину. Той тузами обирає Свата в його хаті, А той нишком у куточку Гострить ніж на брата. А той тихий та тверезий, Богобоязливий, Як кішечка підкрадеться, Вижде нещасливий У тебе час та й запустить Пазурі в печінки* (I, 265). Ця картина глибокого соціального розширення, загальнолюдських суспільних вад увиразнилася лінгвостилістами: повторами вказівного займенника *той* (кожен конкретизований); лінгвокультуремами *своя* (чужа) *доля*, *шлях широкий*, аксіологічними (оцінними) прикметниками – епітетами: *неситим оком*, *тихий та тверезий*, *богобоязливий*, *час нещасливий*; фразеологізмами: *за край світа зазирає*, *взять у домовину*, *нишком гострить ніж на брата*, *як кішечка підкрадеться*, *запустить пазурі в печінки*. Кожен *той* – окремий, але всі вони впізнавалися в протидії – антитезі один одному в тодішньому кріпосницькому самодержавному суспільстві і нагадували читачам про конкретні події (наприклад, війни за чужі території). Сила таланту Шевченка в тому, що йому так вдається узагальненість зображення загальнолюдських і суспільних вад, що вони впізнаються чи вгадуються і в сучасному суспільстві: *А той щедрий та розкішний, Все храми мурує; Та*

отечество так любить, Так за ним бідкує, Так із його, сердешного, Кров, як воду, точить!... А братія мовчить собі, Витріщивши очі (I, 265).

Поема «Сон» є зразком проникливого аналітичного представлення на суд людський соціальної системи Російської імперії. Мовні форми народної словесності, романтичної поезії Шевченко наспражував свіжою авторською думкою, сміливо експериментуючи стильовими формами і стилістичними засобами.

Філософське розмірковування: «А хто ж то я?», нагадування протицензурних вигадок про пияка, – це окрема текстова, в якій наявна ударна фраза зі стилістемою ‘кров’: *Я свою п’ю, а не кров людськую!* (I, 266). Далі з’являється символічний образ *сови* як провісниці тьми, страху, нещастя і як супутниці ліричного героя в польоті над імперією горя і зла.

Наступні стилістемі звернуті в молінні до Батьківщини – України: *Прощай, світе, прощай, земле, Неприязний краю, Мої муки, мої люті В хмарі заховаю. А ти, моя Україно, Безталанна вдово, Я до тебе літатиму З хмари на розмову. На розмову тихо-сумну, На раду з тобою; Опівночі падатиму Рясною росю. Порадимось, посумуєм, Поки сонце встане, Поки твої малі діти На ворога стануть. Прощай же ти, моя нене, Удово-небого, Годуй діток; жива правда У Господа Бога!* (I, 267).

Це унікальний поетичний приклад єднання автора з Україною, яке є осердям усієї творчості геніальної особистості Т. Шевченка. У поетичній тканині текстами, як і наступної, знайшлося

місце усім ідентитетам української національної ідентичності (територіальним, соціальним, природовідповідним, аксіологічним, психічним, емотивним, мовним, культурним, релігійним) (Брижицька С. «Я не самотній»: національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть ХІХ ст. – середина 20-х років ХХ ст.) / С. Брижицька. – Черкаси, 2006. – С. 68). Зокрема, виразно представлені: територіально-національний ідентитет (*світе, земле, краю, моя Україно*), психоемотивний (*на розмову тихо-сумну, на раду з тобою, поради-мось, посумуєм, моя нене, малі діти, діток*), соціальний (*муки, на ворога, безталанна вдово, удово-небого, жива правда*), релігійний (*у Господа бога*). Мовлення Т. Шевченка інтимізується частим вживанням і повторами займенників (*мої муки, мої люті; ти моя Україно; твої малі діти; прощай же ти, моя нене*).

Далі йде текстема – картина української природи з пейзажними стилістемами, що вже стала класичною: *Дивлюся, аж світає, Край неба палає, Соловейко в темнім гаї Сонце зустрічає. Тихесенько вітер віє, Степи, лани мріють, Меж ярами над ставами Верби зеленіють. Сади рясні похилились, Тополі по волі Стоять собі, мов сторожа, Розмовляють з полем. І все-то те, вся країна Повита красою, Зеленіє, вмивається Дрібною росою, Споконвіку вмивається, Сонце зострічає... І нема тому почину, І краю немає!* (I, 267). Це все нагадує філософські роздуми за мотивами Книги Еклезіяста: *Покоління*

відходить, й покоління приходить, а земля віковічно стоїть! І сонечко сходить, і сонце заходить, і поспішає до місця свого, де сходить воно (Гл. I, В. 4-5) (I, 702).

Саме такі тексти Шевченка викликали зворушливі почуття у читачів. У січні 1867 року у Флоренції Олександр Герцен попросив у художника Миколи Ге щось почитати російською мовою і взяв вірші Т. Шевченка у перекладі Гербеля. Повертаючи книгу, сказав: «Господи, яка насолода! Подих чистоти, незайманих степів, відчуття простору, свободи» (Шерех Ю. В. Микола Ге і Тарас Шевченко: мистець у відмінному контексті // Юрій Шерех. Пороги і запоріжжя. Т. II. Література. Мистецтво. Ідеологія. – Харків, 1998. – С. 75; далі – Шерех).

Увагу читача привертає рамкова композиція поеми: ліричний герой «з бенкету п'яний уночі» «ліг спати» і бачить сонні видива, в образах яких втілено ідейну суть та тематичний зміст поеми. Герой, все прокоментувавши, проснувся в кінці поеми: *Отаке-то приснилося диво. Чудне якесь! Таке тільки Сниться юродивим Та п'яницям.*

Текст «Сну» є виразно інтертекстуальним, у ньому вміщено три часопросторові змісти (тексти): український, сибірський, петербурзький. Український текст характеризується м'яким ліричним ідилічним пейзажем.

Але на фоні розкішної природи душа плаче, бо люд закріпачений, життя жахливе: *Латану свитину з каліки знімають, З шкурою знімають; розпинають вдову за подушне, а сина кують; А онде*

під тином Опухла дитина, голоднеє мене, А мати пшеницю на панщині жне (I, 268).

Сибірський текст характеризується іншим, суворішим і жорстоким пейзажем: *Лечу, лечу, а вітер віє, Переді мною сніг біліє, Кругом бори та болота. Здається, ще є країна, Не полита сльозами, кров'ю... Аж слухаю – Загули кайдани під землею... Виявляється, Сибір перетворено на суцільну в'язницю: Мов із тісною домовини На той останній Страшний суд. Мертвці [мерці] за правдою встають. То не вмерлі, не убиті, Не суда просити! Ні, то люди, живі люди, В кайдани залиті, Із нор золото виносять, Щоб пельку залити неситому. То каторжні... (I, 270).* І тут вводиться в текст як антитеза до попереднього образу мерців інший образ: ***В кайдани убраний Цар всесвітній! Цар волі, цар, Штемпом увінчаний! В муці, в каторзі не просить. Не плаче, не стогне! Раз добром нагріте серце Вік не прохолоне!*** (I, 271). Цар волі – це образ стійкого політичного заслання, який і в кайданах не зрікається своїх праведних ідей, не втрачає сердечної доброти. На думку П. Филиповича, М. Зерова, це міг бути хтось із відомих декабристів, до яких у Шевченка було побожне ставлення (Филипович П. Шевченко і декабристи. К., 1926. – С. 56-59; Зеров М. Шевченкова творчість «Три літа» // Микола Зеров. Лекції з історії української літератури. Вид. Канадського Інституту українських студій. – Toronto, 1977. – С. 171; – далі Зеров).

У наступній тексті постає опис Петербурга: *Як-то воно зробилося З калюжі такої Таке диво. Отут крові Пролито людської.* Поет ніби

нагадує, що Петербург побудований на болоті українськими козаками і кріпаками.

Сюжетну лінію Петербурга логічно продовжує монологічна сповідь наказного гетьмана чернігівського полковника Павла Полуботка, якого за відстоювання державних інтересів України розлючений Петро I ув'язнив у Петропавлівській фортеці і умертвив. Образ Полуботка звертається до Петра I: *О царю поганій, Царю проклятий, лукавий, Аспиде неситий! Що ти зробив з козаками? Болота засипав Благородними костями; Поставив столицю на їх трупах катованих! І в темній темниці мене, вольного гетьмана, Голодом замучив У кайданах. Царю! Царю! І Бог не розлучить нас з тобою. Кайданами Скований зо мною Навік-віки». Узагальнений образ козацьких душ біла пташка заголосила до царя: *«І ми сковані з тобою Людоїде, Змію! (I, 275).**

Передостання текстема присвячена звичайному робочому дню простого люду, москальській муштрі та дрібному чиновництву, у якого свої гріхи: *От і братія сипнула У сенат писати, та підписувать, та **драти** [хабарі] І з батька і брата. А меж ними землячки По-мовсковській так і ріжуть, та лають батьків своїх, що змалечку Цвенькать не навчили По-німецькій... **П'явки, п'явки! Україно! Україно! Оце твої діти, Твої квіти молодії Чорнилом політі. Московською блекотою В німецьких теплицях Заглушені!.. (I, 277).***

Третій текст – власне російський – починається похмурих пейзажем: *У долині, мов у ямі. На багницьі город мріє; Над ним хмарою чорніє туман тяж-*

кий... *То город безкрайї* (I, 271). Герой поеми, ніби жартуючи, гадає: *Чи то турецький, Чи то німецький, А може, те, що й московський. Церкви та палати, Та пани пузаті, І ні однісінької хати* (нагадаємо, що в поезії Т. Шевченка *хата* є лінгвокультуремою рідності). Так почався в поемі текст Петербурга: парад, палати, прислужник-землячок з циновими гудзиками – мерзенний каламар, що пропонує за полтину провести в палати.

Сатиричний образ продажних землячків підсилюється у поемі «Сон» макаронічним російсько-українським мовленням як стилістичною ознакою втрати національної ідентичності: *Экой хохол! Не знаєт параду. У нас парад. Сам изволит Сегоднни гуляти! ...аж землячок, Спасибі, признався, з циновими гудзиками: «Де ты здесь узялся? «З України». – Так як же ти Й говорить не вмієш По-здешнему? – «Экой чудак!»* (I, 272). Цим образом у російсько-німецько-французькомовному Петербурзі Шевченко порушує проблему свідомого мовного самовибору і нагадує українцям про їхню етнічно-національну ідентичність, яку вони втрачають, перетворюючись на меншовартісних «хохлів». Нарешті, ліричний герой потрапляє в царські палати: *Так от де рай!.. Золотом облиті блюдолизи; ...сам, Високий, сердитий, .. Цариця – небога, мов опеньок засушений, Тонка, довгонога... За богами – панства, панства В сребрі та златі. Мов кабани годовані, пикаті, пузаті!..* (I, 272).

Негативно характеризуючи російський самодержавний олімп, поет використовує пейоративні стилістеми (інвективну лексику, просторіччя,

вульгаризми): *Аж потіють, та товпляться, Щоб то ближче стати коло самих: може, вдарять Або дулю дати Благоволять; хоч маленьку, Хоч півдулі, аби тільки під самую пику; Цар цвенькає; цариця, Мов та чапля ... скаче, бадьориться. Довгенько вдвох походжали, Мов сичі надуті. А говорили: о отечестві, нових петлицях, о муштрах ще новіших. Далі запрацювала самодержавна чиновницька машина, яку поет передав у гротескній формі генерального мордобиття: Дивлюсь, .. цар підходить До найстаршого... та в пику Його як затопить!.. Облизався неборака; Та меншого в нузо – Аж загуло!.. А той собі ще меншого туза Межи плечі; той меншого, А менший малого, а дрібнота Уже за порогом Як кинеться по улицах, Та й давай місити недобитків православних... (I, 273).*

Живучи в Петербурзі, Т. Шевченко, звичайно, бачив пам'ятник Петру I, поставлений Катериною II, читав поему польського поета А. Міцкевича «Дзяди», у якій той назвав Петра I так: *Car knutowladny w todze Rzymianina* (Цар кнутовладний в тозі римлянина). Очевидно, що Шевченко читав і «Медный всадник» О. Пушкіна – апофеозу Петру I, якою нібито О. Пушкін намагався захистити царя від польських звинувачень.

Т. Шевченко своє враження від пам'ятника і негативну оцінку царю описав так: *...кінь летить, копитами Скелю розбиває! А на коні сидить охляп, У світі – не світі, І без шапки. Якимсь листом Голова повита. Кінь басує... А він руку простягає, Мов світ увесь хоче Загарбати... Це той перший, що розпинав Нашу Україну, А дру-*

гая доконала Вдову сиротину, Катю! Катю! Людоїди! Наїлись обоє, Накралися; а що взяли на той світ з собою? Тяжко – тяжко мені стало, Так, мов я читаю Історію України (I, 274–275). Дуже влучно висловився Ю. Шевельов про Шевченкову традицію у творчості І. Франка, як про клич і подвиг: «Шевченкова традиція для Франка була між іншим у тому, щоб література була – подвиг, пророцтво, візія і клич» (Шерех, 104). Саме ці риси характерні для поезії Т. Шевченка, особливо для його поем.

«Із трьох найбільших поетів Слов'янщини, що взяли темою Петербург і статую Петра... – Шевченко й Міцкевич обидва послали кнотовладному цареві своє прокляття во ім'я тисячі похованих там на «каналаській роботі» людей» – так відгукнувся про творчість польського і українського поетів М. Зеров (Зеров, 173). Так номені *Сибір, Петербург, перший, друга* стали історично-географічними ідентифікатами російського самодержавного зла.

Остання текстома – це картина царської мізерії. Відповідно в ній уся лексика розповідно-просторічна, понижена. Цар – *Неначе з барлоги Медвідь виліз, ледве-ледве переносить ноги* (I, 277).

Гротескна картина провалля *пузатих, менших, дрібних, челяді, москаликів* обезсилила царя: *Стоїть собі, Голову понурих, Сіромаха. Де ж ділася Медвежа натура? Мов кошеня...* (I, 275). Так завершився петербурзький текст сну у поемі «Сон», а думки поета про російську імперію залишилися з читачами. Поет прочитав землякам

«історію України» і своєю творчістю та власним життям, подавши приклад політичного мислення й ідеології, створив українську націю.

Олександра Задорожна

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ 12 ПСАЛМА ДАВИДОВОГО У ПЕРЕСПІВІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Книга Псалмів – це своєрідний посібник із психології для християнина, джерело правил гідної поведінки у різних життєвих ситуаціях. Через молитви та щире каяття людина осягає Божий промисел. Написані у старозавітні часи, псалми й досі не втратили актуальності, оскільки духовна підтримка і мотивація необхідна кожній людині. Мабуть, тому в українській культурі сформувалася стійка традиція переспівування псалмів. Зокрема, знаковими є Шевченкові переспіви Псалмів Давидових.

Передусім помічаємо семантичну близькість першоджерела, зокрема старослов'янського варіанта дванадцятого псалма Давидового, і Шевченкового тексту. Таку подібність пояснюють факти з біографії автора (зокрема, те, що під час науки у дяка Псалтир був для Тараса підручником, також дяк часто відправляв учнів читати Псалтир над померлим). Сучасники згадують, що ця книга подобалася Шевченкові, багато псалмів він знав напам'ять. Водночас, згідно з християнськими канонами, протягом Великого Посту слід